

NURİHAN FETTAH'IN DİLİNDE ESKİ (ARKAİK) SÖZLER

AHMET TURAN TÜRK*

Öz: Kâşgarlı Mahmud'un ünlü sözlüğü Divanu Lugâti't-Türk'te geçen bir şiirin ilk satırından adını alan ve Tatar edebiyatının tarihî roman türünde verilmiş ilk örneklerinden olan *İtil Suyı Ağa Torur* (İdil Suyu Akıyor) Nurihan Fettah tarafından 1970 yılında kaleme alınmıştır. Tatar edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Nurihan Fettah, özellikle tarihî romanları ile tanınan bir kişiliktir. *İtil Suyı Ağa Torur* adlı eserinde yazar, Bulgar hükümdarı Almış Han dönemini bütün yönleriyle ortaya koymaya çalışmış; çarpıcı olaylara ve özgün imajlara yer vermiştir.

Aynı zamanda Nurihan Fettah, bu eserinde bilinçli bir dil kullanmıştır. Bu bilinçli kullanım sonucunda yazar, Tatar Türkçesinde bulunmayan, fakat Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılmış bazı eski (archaic) sözleri de eserinde kullanmıştır. Eserin içeriğine ve eserde sözü edilen dönemin ruhuna uygun olarak eserine eski sözleri koyması, romanın değerini de arttırmaktadır. Bu çalışmada *İtil Suyı Ağa Torur* romanından hareketle Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılmış ve Tatar Türkçesi için eski söz hâlini almış yapılar eserde tanıklanmaya ve tanıklanan yapılar da köken bilgisi verileri ışığında açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İtil Suyı Ağa Torur, Nurihan Fettah, Tatar Türkçesi, Eski Söz, Eskicilik

ARCHAIC WORDS IN NURİHAN FETTAH'S LITERARY LANGUAGE

ABSTRACT: *İtil Suyı Ağa Torur*(Idyl Water is Flowing), which is written by Nurihan Fettah in 1970, is named after a first line of a poem from Kashgarian Mahmut's renowned dictionary Divanu Lugâti't- Türk and one of the first examples of historical novels in Tatar Literature. Nurihan Fettah, who is prominent in Tatar Literature, is especially known with his historical novels. In his work *İtil Suyı Ağa Torur*, the author tried to reveal all the aspects of Almış Khan, a Bulgarian emperor's period of ruling, including striking events and authentic images.

At the same time, Nurihan Fettah used a deliberate language. In consequence of this deliberate language use, the author used some old (archaic) words that are not included in Tatar Language but were included in the historical periods of Turkish Language. In addition to the content of the work and the spirit of the period mentioned in the work, the fact that he put old words into his work increases the value of the novel. In this study, starting from *İtil Suyı Ağa Torur*, language structures that are used in the historical periods of the Turkish language and which became archaic words for Tatar Turkish will be witnessed and witnessed structures will be tried to be explained in the light of the information of the origin.

Keywords: İtil Suyı Ağa Torur, Nurihan Fettah, Tatar Turkish, Archaic Word, Archaism

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. ahmetturanurk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3714-5716.

(Yazının Geliş Tarihi: 15.05.2019, Yazının Kabul Tarihi: 23.06.2019)

1. Giriş

Kâşgarlı Mahmud, ünlü sözlüğü Divanu Lugâti't-Türk'ün "Etil" madde başını şu şekilde açıklamaktadır:

"Kıpçak diyarında bir ırmağın adı. Bulgar (Hazar) denizine dökülür; Rus'a doğru akan bir kolu da vardır. Şu şiirde geçer:

Etil suwı aka turu.r

Kaya tüpi kaka turu.r

Balı.k teli.m baka turu.r

Kõlüñ takı köşe.rü.r¹" (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 34)

Yukarıda Kâşgarlı Mahmud'un eserinde dile getirdiği şiirin ilk satırı *Etil suyu aka turur*, aynı zamanda Tatar edebiyatının ilk tarihi romanlarından birinin de adı olmuştur.

1970 yılında *İtil Suvi Ağa Torur* (İdil Suyu Akıyor) adlı romanını kaleme alan Nurihan Fettah, Tatar edebiyatının önemli yazarlarından biridir. Nurihan Fettah, küçük yaşlarda edebiyata merak salmış, Tatar Dili ve Edebiyatı bölümünde aldığı üniversite eğitiminden sonra kısa süre redaktörlük ve tercümanlık yapmıştır. Yazar, 1953'ten sonra mesaisinin çoğunu yazarlığa adanmış, altmışlı yılların sonuna doğru Türk tarihi, özellikle Tatar Türklerinin tarihi hakkında araştırmalar yapmaya başlamıştır. Yaptığı araştırma ve incelemelerin sonrasında adı geçen eserini yazmıştır. Nurihan Fettah, bu eserde İdil-Bulgar Devletini, özellikle Almış Han dönemini dile getirmiştir. (Türk 2014: 24-26; Necipova-Zinnetullina 2004: 62).

2. İtil Suvi Ağa Torur

Altmışlı yıllardan itibaren Nurihan Fettah'ın dikkati başka bir yöne, ününe ün katacak olan tarihi roman türüne yönelmiştir. Nurihan Fettah, tarihi konulara yönelişi *Sızgıra Torğan Uklar* (Islık Çalan Oklar) adlı eserinin *Sönner Turında Tariyhı Belêşme* (Sönler/Hunlar Hakkında Tarihi Bilgi) bölümünde şöyle dile getirmiştir:

"Türk halklarının tarihini genelde Türk olmayan bilginler yazmış ve yazmaktadır. Bize ilişkin olan düşmanlık duygusu onların kanına sinmiştir. Onlar hâlen bizim atalarımızın kahramanlığını, büyüklüğünü unutuyorlar ve bugün bizim horlanıp geride kalmaya mecbur edildiğimiz dönemde, bizim şimdiki durumumuzu atalarımızın devrine götürüp doğuştan bizi beceriksiz ve barbar olarak göstermeye çalışıyorlar.

Bir başkasının senin tarihin hakkında doğruyu söylemesini ummak, doğmamış güneşin altında güneşlenmeye benzer. Fakat ne acıdır ki, yalnız yabancılar değil, bizim kendi bilginlerimiz de başkalarının Tatarlar hakkında, Türkler hakkında söylediği her uydurmayı dua gibi ezberleyip kendi eserlerinde

¹ İdil ırmağının suyu sert dağın dibini döverek akıyor. Onun bolluğundan oluşan göllerde balıklar ve kurbağalar çoğaldı (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 35).

de durmaksızın: Tatarlar cahilmiş, Tatarlar barbarmış! şeklindeki fikrini tekrarlıyorlar.

İşte bu koşullar altında, 1950-1960'lı yıllarda ben Tatarlar hakkında tarihî bir roman yazmayı düşünmeye başladım. Fakat hangi devir hakkında yazmalı? Kazan Hanlığı veya Altın Orda hakkında düşünmek bile mümkün değil. Yazarsan hemen götürecekler, milliyetçilik, Pantürkizm ve daha pek çok şeyle suçlayacaklar.

Düşündüm taşındım ve Bulgar Devri hakkında yazmaya karar verdim. Bulgar Devri bir nebze tarafsız bir devirdir. Ruslarla kanlı savaşlar da fazla değil, olsa bile artık unutulmuştur. Bulgar tarihi birkaç yüzyıldan ibarettir. Ben hâkim ideolojiye, resmi görüşlere dokunmayan X. yüzyıl başlarına dikkat çektim.” (Fettah 1991: 751-752).

Nurihan Fettah, verdiği bu karar üzerine çalışmaya başlamıştır. Örneğin, 1957 yılında Prof. A. P. Smirnov yönetimindeki arkeolojik çalışma grubuna katılarak eski Bulgar şehri kazısına katılmış (Şiriyevdanov 1978: 165), genel Türk ve Tatar tarihine ilişkin inceleme ve araştırmalar yapmıştır. Bu dönemde arkeoloji çalışmalarının yanı sıra Bulgar Devleti dönemi hakkında bilgilerin bulunduğu eserleri, özellikle İbn Fadlan'ın Seyahatnamesi (Fettah 1991: 752) ile Kabusname, Usama ibn Munkız'ın Kitâbu'l-İ'tibâr gibi birincil kaynakları da incelemeye başlamıştır (Necipova-Zinnetullina 2004: 61; Hatipov 1985: 184). Yaptığı bu araştırma ve incelemeler sonucunda 1970 yılında ilk tarihî romanı olan *İtil Suvi Ağa Torur* adlı eserini yazmıştır. Bu eserde yazar, Bulgar hükümdarı Almış Han dönemini bütün yönleriyle (sosyal ve siyasî durumlar, savaşlar, toplumsal yaşayış biçimleri, örf ve âdetler vs.) ortaya koymuş; çarpıcı olaylara ve özgün imajlara yer vermiştir. (Dautov 2002: 168).

Eserinin içeriğini ise kitabın giriş kısmında şöyle açıklamıştır:

“Tatar halkının zengin bir tarihi var. Denizden bir damla almış gibi, işte şu tarihten ben de dört beş yılı çekip aldım. Dört beş yıl sadece tarih için değil, insan hayatı için bile çok kısa bir zaman dilimi. Fakat benim aldığım dört beş yılın önemi Tatar halkı için sonsuz derecede önemlidir.

Hangi dönem ki bu?

O, Bulgar Dönemi.” (Fettah 2013: 5).

Eserde yazar, İbn Fadlan'ın Bulgar Devletine gelmeden önceki birkaç yıldan başlayıp Bulgar Devletinin Müslümanlığı kabul etmesinden sonraki birkaç yılı işlemiştir.

Eserin son kısmında *süzlək* (sözlük) adında ve okuma sözlüğü niteliğinde olan bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde romanda geçen özel ad veya kavramların, özellikle Tatar Türkçesinin sözlüklerinde bulunmayan veya kullanım sıklığı az olması sebebiyle bilinmeyen bazı sözlerin açıklamaları verilmiştir. Bu, romanın ilgi çeken yönlerinden biridir; çünkü tarihî bir olay, roman metninde işlenirken o dönemin ruhuna uygun olarak dilin bilinçli kullanımı romanın değerini arttırmaktadır. Yazar bu konuda oldukça bilinçli davranmış ve terminolojiyi

oluştururken özel bir seçim yapmıştır. Bu seçim, yazarın eski (archaic) sözleri tozlu sözlük sayfaları arasından çıkarıp eserine almasıyla kendini göstermiştir.

3. Eski (Archaic) Söz ve İtil Suvi Ağa Torur'da Eski Sözler

Bazı yabancı kaynaklarda *eskicilik* (archaism) ve *eski söz* (archaic word) terimleri için şu tanımlamalar yapılmıştır:

David Cristal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*'te *eskicilik* sözü için “Herhangi bir dil yapısının etki alanı ile ilgili olarak eskimiş/arkaikleşmiş bir kelime veya öge için kullanılan ve artık genel konuşma veya yazı dilinde kullanımda olmayan bir terimdir” (2008: 33) şeklinde bir açıklama yapmıştır.

Hadumod Bussmann ise *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*'te konuya farklı bir açıdan yaklaşarak “Şiirsel, ironik veya yüksek çağrışım için eski ifadelerin etkili kullanımı” tanımını yapmıştır (1996: 83).

Kirsten Malmkjær editörlüğünde hazırlanmış *The Linguistics Encyclopedia, Second Edition* adlı eserde “Geçmişin dilinin günümüz metinlerinde kullanımı” olarak tanımlanan terim için “bir fayda sağlamak amacıyla sıkça başvurulan bir yöntem ve geçmişteki bir yazarın ekolüne veya yazarın kendisine öykünme” olarak bir açıklamaya da yer verilmiştir (2002: 519).

Türkiyede yapılan bazı çalışmalarda ise şu tanımlara yer verilmiştir:

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde *eskilik* madde başında terim için “Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî dönemlerine ait kelime, deyim ve şekiller” tanımını vermiştir (Korkmaz 2007:84). Yine Kormaz *eski kelime* terimi için “bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan kelime; kalıntı kelime” (Korkmaz 2007:85) açıklamasını yapmıştır.

Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*'nde konuyu *eskicilik* (archaism) ile *yenicilik* (neologism) bağlantısından değerlendirmiş ve *eskicilik* terimi için “Eski söz, ek veya yapı kullanma veya dil birimlerine eski veya unutulmuş anlamlar yükleme, eskicilik eğilimi olarak bilinir. Bu yol da bir bakıma yenicilik olduğu için, bazen yenicilik sözüyle eskicilik (archaism) de kastedilir. Kısacası eskicilik, artık kullanılıştan düşmüş olan eski sözleri veya sözlerin eski biçimlerini kullanmak, kalıntı sözleri kullanmak, eskicilik” (Karaağaç 2013:372) açıklamasını getirmiştir. Karaağaç, diğer bir madde başında *eski söz* terimine yer vermiş ve “eski devirlere ait sözdür. Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan söz, arkaik söz veya kalıntı sözdür.” (Karaağaç 2013:372) tanımını yapmıştır.

Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *eskil biçim* madde başında “kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu.” (2007: 93) açıklamasını yapmıştır.

Mehmet Ölmez, *eskicil öge* açıklamasında “Bir dilde Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra, sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır.” şeklinde bir düşünce ortaya koymuştur (2003: 136).

Gürer Gülsevin ise *arkaik (eskicil) özellik* ifadesinde “Arkaik unsurdan bahsedilmesi için muhakkak bir karşılaştırma yapılması gerekir. Bu karşılaştırma ya *eşzamanlı* olarak o dönemdeki bir başka diyalekt ile ya da *artzamanlı* olarak söz konusu diyalektin eski dönemi ile yapılabilir.” açıklamasını yapmıştır (2015: 3). Açıklamalarına Gülsevin “Tek bir dil (veya lehçe ya da ağız) söz konusu olduğunda da arkaizmler olabilir. Burada, o diyalekt *eşzamanlı* olarak başka diyalektlerle karşılaştırılmaz; *artzamanlı* olarak kendisinin eski şekliyle karşılaştırılabilir.” (2015:4) şeklinde devam etmiştir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığına göre *eskicilik* (archaism) ve *eski söz* (archaic word) terimleri için tam bir birlik sağlanamadığı görülmektedir². Biz de burada bu tartışmalara girmeden Gülsevin’in ifade ettiği gibi tek bir dil, Tatar Türkçesi söz konusu olduğu için *İtil Suvi Ağa Torur* romanındaki eski sözler *artzamanlı* bir karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Daha önce Nurihan Fettah’ın başka bir eseri üzerinden Tatar Türkçesi sözlüklerine katkı niteliğindeki sözleri değerlendirdiğimiz çalışmada ele aldığımız sözleri burada tekrara düşmemek adına değerlendirmedik³. Aynı zamanda okuma sözlüğü niteliğinde olan bölümde yer alan sözlerden, Tatar Türkçesinin en kapsamlı sözlükleri olan üç ciltlik *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğê* [TTAS] ve iki ciltlik *Tatarça-Rusça Süzlêk* [TRS] adlı eserlerde tanıklananları bu çalışmanın kapsamı dışında tuttuk.

Abak “Put, tapınma heykeli”

Barlık abaklar belen, atam-anam belen, izgê Çulman belen, izgê İtel belen ant item! (256) “Bütün putlar ile, atam anam ile, kutsal Çulman ile, kutsal İdil ile yemin ediyorum.

Metinde altı yerde geçen ve metnin sonundaki sözlük kısmında “put, tapınma heykeli” olarak kaydedilen söz ilk olarak DLT’de *aba.kı* şekliyle ve “Nazar değmesin diye bostanlara konan korkuluk” (Ercilasun, Akkayonlu 2014: 69) anlamıyla görülmektedir. Tarihi Kıpçak Türkçesinde *abak* şeklinde ve “put, sını” anlamında kullanılan sözcük (Toparlı vd. 2003: 1) Kıpçak grubu Türk yazı dillerinden Karay Türkçesinde *apax* ve Kırım Tatar Türkçesinde *abak* şeklinde ve “put” anlamında yaşamaktadır. Anadolu ağzılarında da *apak* şekliyle ve “cin, gulyabani” anlamlarıyla kullanılmaktadır (EDPT 8). Tatar Türkçesi sözlüklerinde bulunmayan bu söz Tatar Türkçesi için eski söz olarak değerlendirilebilir.

² Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Ölmez 2003; Gülsevin 2015; İlhan 2017; Yılmazkaya 2017; İsi 2018, Güneş 2018)

³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Türk 2016)

Arkış “Kervan”

İndě kayadır cir çitěne arkış ciberüvněň de, kěmner bēlendēr satuv-aluvniň da bėrkěmge kiregě yuk idě. (100) Artık herhangi bir yere kervan göndermenin de, herhangi birileri ile alış veriş yapmanın gereği yok.”

Arkış sözü, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden Köktürkçede *arkış* “kervan” (Şirin User 2009: 240) ve Uygurcada anlam genişlemesine de uğrayarak “kervan ve haberci” (Caferoğlu 2015: 20) şekliyle tanıklanmaktadır. DLT’de iki ayrı madde başı şeklinde gösterilen söz, “kervan” ve “haberci” anlamlarıyla açıklanmıştır (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 47). *Arkış* sözü, KB’de de “kervan” anlamıyla kullanılmıştır. Tarihî Kıpçak Türkçesinde El-İdrâk Haşiyesi’nde *argış* şekliyle bulunan söz (Toparlı vd., 2003: 10) dönemin diğer eserlerinde görülmemektedir. Clauson bu sözün Kıpçak yazı dillerinden Kazak Türkçesinde *arkıs* şekliye kullanıldığını belirttiikten sonra Dede Korkut’ta ve Anadolu ağızlarında da kullanıldığı ifade etmiştir (1972: 217). Ehmetyanov, sözün *arkı-/argı-* kökünden geldiğini ifade etmiş ve buna delil olarak Tuva Türkçesini göstermiştir. Yazar, aynı zamanda sözün anlam değişimleriyle beraber Karaçay-Balkar Türkçesinde *argış* “yük katarı, kervan; ulak”, Altay ve Yakut Türkçesinde *argış/argıs* “eş, yoldaş”, Başkurt Türkçesi ağızlarında *argış* “durak”, Tatar Türkçesinin ağızlarında “kıymetli konuk” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Ehmetyanov, bu *argış* maddesinin sonunda “Şurası şaşırtıcıdır ki, böyle renkli eski (archaic) söz, pekçok ağızda (özellikle Ural ve Sibir taraflarında) görülsede Tatar yazılı edebiyatında görülmemektedir.” şeklinde bir ifadeye yer vermiştir (2015: 102). Ehmetyanov, Nurihan Fettah’ın bu romanında tanıklanan sözün görmemiş olmalıdır.

Çağdavıl “Ordunun arkasından giden bölük, artçı birlik”

Üzēnēň öyēn, olavların, tērlēk-tuvarnı saqlarğa ul urta kıl bēlen sul kılını, çağdavılını kaldırırğa buldı. (s. 148). Kendisinin evini, at arabalarını, çiftliğini korumak için sağ kanat ile sol kanat koruyucusunu, artçı birliği bırakmak istedi.

Ehmetyanov, TTES’de sözün Moğolcadan Türkçeye geçtiğini ve kökeninin eski Moğolca çağda- “düzenlemek, koordine etmek” fiilinden geldiğini ifade etmiştir (2015 II: 400). Aynı sözün Çağatay Türkçesinde *çağdavul*, *çañdavul* şekillerine dikkat çeken Räsänen, kökeninin Moğolca olduğunu ve *çag* “zaman” sözüyle ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Yazar, sözü *çag* sözünden türetilen *çag-da-* “takip etmek, hizmet vermek” fiiline götürerek açıklamıştır (1969: 94). Lessing’in sözlüğünde *çagdagul* “bekçi, muhafız gözcü; jurnalcı, casus” şekilleriyle tanıklanan söz (2003: 256) Çağatay Türkçesi eserlerinden Muhakemetü’l-Luğateyn’de Moğolca olduğu ifade edilerek *çangdavul* “artçı, dümdar” (Barutçu-Özönder 1996: 41), Baburname’de *çağdavul* “yürüyüş ve hareket hâlinde bulunan ordunun artçı kolu” (Arat 1987: 595), Abuşka Lügati’nde *çağdavul* “artçı birlik” şekilleriyle (Güzeldir 2002: 296) tanıklanmıştır. Osman Nedim Tuna “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler” adlı çalışmasında

çandavul şekliyle bu söze değinmiş ve Osmanlıcadaki kullanımını tanımlamıştır (Tuna 1972: 220-221).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde tanıklanamayan bu söz, Nurihan Fettah'ın eserinde eski söz olarak değerlendirebilecek bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

ƙılavız “Kılavuz, rehber”

Ƙoyma tışında ul tiz ğene yak-yağına ƙaranıp aldı, kēsesēnde torıp ƙalđan ikē bakır aƙçanıñ bērsēn ƙılavızınıñ uçına saldı (s. 338). Çitin dışında o, hızlıca etrafına bakındı, kesesinde kalan iki bakır aƙçanın birisini kılavuza verdi.

Clauson, Deorfer'i de tanık göstererek sözün ilk kaydının İbn Fadlan tarafından yapıldığını ve İrani bir dil olan Harezmceden geçtiğini ifade etmiştir. Bununla beraber şüpheli olarak, Türk yazı dilleri içerisinde sadece Osmanlı Türkçesinde *kılavuz* şekliyle yaşadığını açıklamıştır (EDPT: 617-618). Sözün kökenine ilişkin son değerlendirmeyi yapan Günay Karaağaç, sözün Türkçe kökenli bir söz olduğunu ve tarihsel Türkçenin başlangıcından çok önce türetildiğini belirtmiştir (2017: 25-26).

DLT'de *kulabuz* “kılavuz” şeklinde olan söz (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 212), KB'de *ƙılavuz* şekliyle kullanılmıştır (Arat 1979: 290). Tarihî Kıpçak Türkçesinde *ƙılavuz*, *ƙılađuz* ve *ƙılavuz* şekliyle kullanılan söz (KTS 143, 162) Tatar Türkçesinin sözlüklerinde yer almamaktadır. Nurihan Fettah, bu eski sözü “kılavuz, rehber” anlamıyla eserinde kullanmıştır.

Telim “Çok”

Tuđan cirēn-suvın taşlap telim kēřē, tōmen kēřē yuğarığa — tōn yağına kēçēp kitken. (39) “Dođduđu toprakları terk edip çok kişi, binlerce kişi yukarıya, güneye doğru göçüp gitmiş.”

Clauson bu söz için, sözün ilk sesinin /t/ ve /ʔd/ olabileceğini belirttikten sonra XI. yüzyıla kadar yaygın olarak “çok” anlamında kullanıldığını ve bu yüzyıldan sonra kullanımın azalarak yok olduğunu belirtmiştir (EDPT: 499-500). Eski Uygur Türkçesinde *üküş* sözüyle beraber Budist metinlerinde yaygın olarak kullanılan *telim*, ikileme oluşturarak *üküş telim* ve *telim üküş* şekilleriyle de karşımıza çıkmaktadır (Eraslan 2012: 469). Karahanlı Türkçesi eserlerinde benzer şekil ve anlamda kullanılan söz (bkz. Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 867; Arat: 1979: 434; Arat 2006: LXI) tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde *telim* ve *delim* olarak “çok” anlamında kullanılmıştır (KTS 58-269). Bu söz Osmanlı sahasında *delim* şekliyle “çok” anlamında kullanılmıştır (VEEWT 472).

Türkçenin pek çok yazı dilinde yerini *üküş*, *köp/küp*, *çok* gibi sözlere bırakan *telim/delim* sözü Nurihan Fettah'ın eserinde “çok” anlamıyla kullanılmıştır.

Yazı “Açıklık, boş alan, meydan”

Mëne yazı çitëne han çatırı da korıldı. (s. 210) İşte meydan yanına han çadırı da kuruldu.

Yazı sözü, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden başlayarak neredeyse tüm tarihî dönemlerinde tanıklanmış ve Köktürkçeden sonra hem anlam hem de kullanım sıklığı yönünden genişleme göstermiştir. Clauson bu sözün kökeni için *yaz-* “çözmek, açmak” fiilinden geldiğini, Türk yazı dillerinde görülen alışıldık ses değişiklikleriyle yaşadığını ve anlam olarak *yası:*’ya yakın olduğunu belirtmiştir (EDPT: 984). Köktürkçede daha çok coğrafi bir ad olarak “şantuñ yazı, tögültün yazı, yarış yazı” gibi şekillerde ve “ova, step” anlamında kullanılan söz (Şirin User: 2009:225), Uygur Türkçesinde “ova, düz yer” anlamıyla kullanılmıştır (Caferoğlu 2015:291). DLT’de “açık arazi” (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 357), KB’de “kır, ova” (Arat 1979: 534) anlamında kullanılan söz tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde “ova, bozkır” anlamlarına ek olarak “çöl, sahra” anlamlarını da kazanmıştır (Toparlı vd. 2003: 316).

TTES’de *yazı* sözüne edebî dilde seyrek de olsa rastlandığı, yer adlarında ise bu söze sıkça yer verildiği dile getirilmiştir (2015: 534). Oysa bu söz, Kazan Tatar Türkçesinin önemli sözlüklerinden olan TTAS ve TRS’de tanıklanamamıştır. TTDS’de ise *yacu* “çukur yer, vadi” sözüne yer verilmiştir (1969:160).

4. Sonuç

“Bir başkasının senin tarihin hakkında doğruyu söylemesini ummak, doğmamış güneşin altında güneşlenmeye benzer.” teziyle tarihî romanlar kaleme almaya başlayan Nurihan Fettah, tarih belleğinin oluşturulması ve canlı tutulması adına önemli bir işe imza atmıştır. Tarihî roman türünün Tatar edebiyatında gelişmesi yönünden de önemli bir kişilik olarak tanınan Nurihan Fettah, bu türde yazdığı romanlarında bilinçli bir dil kullanımı sergilemiştir. Eserini işlerken özel bir terminoloji oluşturmuş ve okuyucuya yardımcı olmak için eser sonunda bir sözlük hazırlamıştır. Hazırlanan sözlük incelediğinde, eski söz niteliğinde olan sözlere rastlanmıştır ve bu çalışmada bunlardan altısı değerlendirilmiştir. Eski söz hâlini almış yapıların eserde kullanımı Karaağaç’ın ifadesiyle “bir bakıma yenicilik”tir. Çünkü bu durum, dil kullanımında bir eğilimdir.

Kaynakça

Abdullin, İ.A., Vahitova, S.B., Gazizova, F.M., Gaynanova, L.R., Ganiyev, F.E., Möhemmediyev, M.G., Hanbikova, Ş.S, Ehmetyanov, R.G., Ahuncanov, G.H., Mingulova, R.R. (1977-1981). *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğê*. I-III. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [TTAS]

Arat, R. R. (1987). *Vekayi- Babur'un Hatıratı*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Arat, Reşid Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. [KB]

- Asılgarayev, Ş.N., Ganiyev, F.A., Zakiyev, M.Z., Minnullin, K.M., Ramazanova, D.B. (2007). *Tatarça-Rusça Sözlük*. I-II. Kazan: Megarif Neşriyatı. [TRS]
- Barutçu-Özönder, S. (1996). *Muhakemetü'l-Luğateyn*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Borhanova, N.B., Mahmutova, L.T., Sadiykova, Z.R., Yakupova, G.K. (1969). *Tatar Têlênêñ Dialêktologik Sözlêğê*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [TTDS]
- Bussmann, H. (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London: Routledge.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre- Thirtenth-Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press. [EDPT]
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Dautov, R. (2002). “Nurihan Fettah”, *Balaçak Ediplerê*. C. I. Kazan: Megarif.
- Ehmetyanov, R. (2015). *Tatar Têlênêñ Êtimologik Sözlêğê*. II Tom, Kazan: Megarif-Vakit Neşriyatı. [TTES]
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Akkayonlu, Z. (2014). *Dîvânü Luğâtî't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [DLT]
- Fettah, N. (1991). *Sızgıra Torğan Uklar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Fettah, N. (2013). *İtil Suvı Aka Torur*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gülsevin, G. (2015). “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi”. *International Journal of Social Science*. Sayı: 32. s.1-12.
- Güneş, İ. (2018). “Ahmed-i Dâi Divanı'nda Eskicil Ögeler”. *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*. Yıl 4. Sayı 8. BAHAR 2018. s. 129-143.
- Güzeldir, M. (2002). *Abuşka Lüğati (Giriş-Metin-Sözlük)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi).
- Hatipov, F. (1985). “Ütkenner Aşa-Kileçekke”. *Kazan Utları*. S. 11. s. 180-188.
- İlhan, M. (2017). “Kelile ve Dimne'de Kullanılan Arkaik Kelimeler ve Bazı Çift Dilli Kullanımlar”. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Yıl: 4, Sayı:14. s. 344-356.
- İsi, H. (2018). “Kelile ve Dimne'de Arkaik (Eskicil) Ögeler”. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 7/ 16. s. 56-89.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2017). *Türkçe Üzerine Yazılar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, D. F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*. (Çev. Günay KARAAĞAÇ). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Malmkjær, K. (2006). *The Linguistics Encyclopedia*. London: Routledge.
- Necipova-Zinnetullina, E. (2004). *Nurihan Fettah (Tormuşı hem Êşçenlêğê)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

- ÖLMEZ, M. (2003). “Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine”. *Mustafa Canpolat Armağanı*. (Haz. ATA, A., ÖLMEZ, M.). Ankara. s.135-142.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuch der Türksparchen*. Helsinki: Soumalais-Ugrilainen Seura.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Şiriyevdanov, R. (1978). “Anıñ Dertë, Dermanı Bëlen...”. *Kazan Utları*. S. 10. s. 162-170.
- Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuna, O. N. (1972). “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”. *Türkiyat Mecmuası*. C. XVII. İstanbul. s. 209-250.
- Türk, A. T. (2014). “Nurihan Fettah'ın “Sızgıra Torğan Uklar” Romanı Üzerine Dil İncelemesi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Türk, A. T. (2016). “Sızgıra Torğan Uklar”dan Tatar Türkçesi Sözlüğüne Katkılar”. *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II*. (Ed. Doç. Dr. Bülent Bayram). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Yayınları, s. 201-213.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yılmazkaya, E. (2017). “Eskicil/Eskicilik Kavramları ve Çuvaşça”. *The Journal of Academic Social Science Studies*. Nu.: 55. s. 145-153.

УСТАРЕВШИЕ СЛОВА (АРХАИЗМЫ) В ЯЗЫКЕ НУРИХАН ФЕТТАХА

АННОТАЦИЯ

Первый пример исторического романа в татарской литературе, получивший название по первой строчке стихотворения известного словаря Махмуда Кашкари, «Итил суы ака торур» («Итиль – река течет»), написан Нуриханом Феттахом в 1970 году. Нурихан Феттах – один из выдающихся писателей в татарской литературе. С юности он интересовался литературой, а после получения университетского образования на факультете татарского языка и литературы некоторое время работал редактором и переводчиком. Начиная с 1953 года большую часть времени Нурихан Феттах посвятил писательскому делу. В конце 60-х годов он начинает заниматься исследованием Тюркской истории, в особенности – историей татарских тюрков. В 1957 году, присоединившись к рабочей археологической группе под руководством А. П. Смирнова, участвует в раскопках города Булгар. Позднее выходят научно-исследовательские работы, касающиеся общей истории тюрков и татар. В этот же период автор романа изучает археологические работы и произведения, имеющие информацию о государстве Булгар, особенно его интересовали такие первоисточники, как Ибн Фадлана «Сяхатнаме», «Кабуснаме», Усама ибни Муркыза «Кита Буль Итибар». Результатом исследований, сделанных на протяжении долгих лет, стал первый исторический роман «Итиль – река течет», увидевший свет в 1970 году. В этом произведении автор широкомасштабно

описывает период Булгарского правления Алмыш хана (социальное и политическое положение, войны, общественный образ жизни, обычаи, традиции и др.). Следует отметить, что во введении данного произведения автор рассказал о Булгарском периоде, описав период его возникновения и создания.

В заключительной части романа расположен раздел под названием *сузлек* (словарь), данный в качестве словаря для чтения. В этом разделе размещены определения некоторых слов, собственных имен или понятий, встречающихся в романе, даны определения словам, которые не зафиксированы в словарях татарского языка, незнакомым словам, которые редко используются. Это один из интересных разделов романа, так как при описании исторического события в соответствии с духом того периода использовалась соответствующая лексика, что несомненно делает его ценным. Автор удачно позаимствовал архаизмы, поместив их в свое произведение.

В работах, посвященных архаизмам и устаревшим словам, даны следующие определения: «вышедшие из употребления в письменном языке; слово или конструкция, использующееся в старой форме». Мы подвергли диахроническому сравнению устаревшие слова, находящиеся в романе «Итиль – река течет». Нурихан Феттахом эти слова были использованы осознанно, поэтому в работе был рассмотрен в контексте *неологизм*, выраженный Караагаджем.

Не были исследованы те слова, которые зафиксированы в трехтомном в толковом словаре татарского языка и в татарско-русском словаре.

Нурихан Феттах, начавший писать роман с тезиса «Надеясь, что кто-то другой скажет правду о твоей истории, похоже на загорание под еще не взошедшим солнцем» (Феттах 1991:751), создал работу, являющуюся важной в становлении исторического романа в татарской литературе. Он создал специальную терминологию при работе над произведением, и создал словарь в конце работы для помощи читателю. При изучении подготовленного словаря, большинство слов в нем являются устаревшими.

Несомненно, использование архаизмов в романе «Итиль – река течет» помогло автору разносторонне описать данный исторический период, передать дух эпохи того времени, что сделало произведение еще более ценным для исследователей и читателей.

Ключевые слова: Итиль – река течет, Нурихан Феттах, татарский язык, устаревшие слова, архаизмы.